

116-004

การปรับปรุงเศรษฐกิจของไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

(พ.ศ. 2411 - 2453)

นางสาวศรีนวล กิริมิสินท์

ศูนย์วิทยทรัพยากร

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต

แผนกวิชาประวัติศาสตร์

บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

พ.ศ. 2519

008452

i 17414428

ECONOMIC REFORM IN THE REIGN OF KING RAMA V

(A.D. 1868-1910)

Miss Srinual Sirimilind

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements

for the Degree of Master of Arts

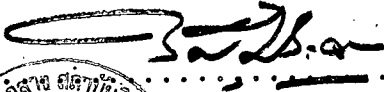
Department of History

Graduate School

Chulalongkorn University

1976

บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย อนุมัติให้บัณฑิตวิทยาลัยนี้เป็นส่วนหนึ่ง
ของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาโทบัณฑิต

.....
ศาสตราจารย์ ดร. วิศิษฐ์ ประจวบเหมาะ)
คณบดี

คณะกรรมการตรวจวิทยานิพนธ์ ..... ประธานกรรมการ

(ศาสตราจารย์ ดร. เพ็ญศรี กุค)

..... กรรมการ

(ศาสตราจารย์ รong ศยามานนท์)

..... กรรมการ

(รองศาสตราจารย์ วิชาสว่างค์ พงศ์บุตร)

..... กรรมการ

(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ไศล นิรัศยกุล)

อาจารย์ผู้ควบคุมการวิจัย รองศาสตราจารย์ วิชาสว่างค์ พงศ์บุตร

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ไศล นิรัศยกุล

ลิขสิทธิ์ของบัณฑิตวิทยาลัย

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

หัวข้อวิทยานิพนธ์เรื่อง การปรับปรุงเศรษฐกิจของไทย ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2411 - 2453)

โดย นางสาวศรีนวล ศิริมิลินท์

แผนกวิชา ประวัติศาสตร์

หัวข้อวิทยานิพนธ์

การปรับปรุงเศรษฐกิจของไทย ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2411 - 2453)

ชื่อ

นางสาวศรีนวล ศิริมิตินท์

แผนกวิชา

ประวัติศาสตร์

ปีการศึกษา

2519

บทคัดย่อ

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ เป็นการวิเคราะห์แนวทางการปรับปรุงเศรษฐกิจในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นระยะเริ่มแรกที่มีการพัฒนาประเทศไทยให้ทันสมัย (Modernization) อย่างจริงจัง

วิทยานิพนธ์นี้แบ่งเป็น 5 บท ไม่รวมบทนำ และบทส่งท้าย

บทที่ 1 ศึกษาสภาพเศรษฐกิจทั่วไป ในต้นสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ตั้งแต่รัชกาลที่ 1-2-3-4 โดยสังเขป เพื่อเป็นพื้นฐานในการศึกษาถึงสภาพเศรษฐกิจในต้นสมัยรัชกาลที่ 5

บทที่ 2 กล่าวถึงมูลเหตุที่ทำให้เกิดการปรับปรุงเศรษฐกิจขึ้นในรัชสมัยของพระองค์ ซึ่งมีทั้งเหตุภายในและภายนอกประเทศ

บทที่ 3 กล่าวถึง แนวทางและการปรับปรุงเศรษฐกิจในด้านที่สำคัญ ๆ ทั้งทางตรงและทางอ้อม

บทที่ 4 สรุปผลที่ได้รับจากการปรับปรุงเศรษฐกิจซึ่งมีผลคือต่อประเทศชาติ และต่อประชาชน

บทที่ 5 กล่าวถึงปัญหาและอุปสรรคบางประการ ในการปรับปรุงเศรษฐกิจนั้น ผลของการวิจัยได้พบว่า มีการเปลี่ยนแปลงบางประการจากสภาพเศรษฐกิจ

เคิม เช่น เปลี่ยนสภาพจากการค้าแบบแลกเปลี่ยนสินค้าโดยตรง (Barter Economy) มาเป็นการค้าในระบบเงินตรา (Monetary Economy) การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจนี้เป็นผลสืบเนื่องมาจากอิทธิพลภายในประเทศและส่วนใหญ่จากภายนอกประเทศ นอกจากนั้น การวิจัยยังชี้ให้เห็น พระบรมราโชบายในการปรับปรุงเศรษฐกิจของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในด้านที่เกี่ยวกับความมั่นคงของประเทศชาตินั้นประสบความสำเร็จก็พอสมควร แต่ในด้านที่เกี่ยวกับสภาพความเป็นอยู่ของราษฎรนั้น ยังไม่บรรลุผลสมดังพระราชประสงค์ที่ทรงมุ่งหวังไว้ ทั้งนี้เนื่องจากขาดการประสานงานที่ดีของหน่วยราชการต่าง ๆ และประชาชนส่วนใหญ่ยังไม่ได้รับความรู้ที่พอที่จะเข้าใจถึงแนวทางการดำเนินงานที่ทันสมัยขึ้นกว่าเคิมได้

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ment plan which were advantageous to the people and the nation.

Chapter 5 concentrates on some of the obstacles in the economic improvement process.

This study has found that there had been some changes from the traditional economic conditions, for example, the transformation from an economy of bartering to a monetary economy. Most of the changes were influenced by the country's external relations, although a number of them resulted from internal affairs.

This study also points out that King Rama V's policy of economic development in maintaining the national security proved to be quite successful; however, his goal of raising the living standard of the people was not completely fulfilled. This resulted from a lack of co-ordination among many governmental agencies together with the insufficient knowledge of the people in understanding the policies of modernization.

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

กิจกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จลงไปได้ดังที่เห็นอยู่นี้ ด้วยความร่วมมือช่วยเหลือจากส่วนราชการต่าง ๆ ตลอดจนการแนะนำแก้ไขและการวิจารณ์จาก

1. ศาสตราจารย์รอง ศยามานนท์
2. ศาสตราจารย์ ดร. เพ็ญศรี กุค
3. ศาสตราจารย์วิลาสวงศ์ พงศ์บุตร
4. รองศาสตราจารย์ไศล นิรัตศยกุล

ซึ่งได้เสียสละเวลาอันมีค่าของท่านเพื่อวิทยานิพนธ์ฉบับนี้อย่างมาก ด้วยความห่วงใยเอาใจใส่ตลอดเวลา ทั้ง 4 ท่านได้ช่วยแก้ไขปรับปรุงและให้ความคิดเห็นอันเป็นทองประทีปส่องแนวทางให้ผุ้เขียนเดินไปสู่เป้าหมาย ผู้เขียนขอระลึกถึงพระคุณของท่านตราบชั่วชีวิต

นอกจากนี้แล้ว ผู้เขียนจะคงขอขอบพระคุณผู้มีพระคุณทุก ๆ ท่านที่ได้ให้ความช่วยเหลือแก่การทำวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ ซึ่งมีมากมายหลายสิบท่านด้วยกัน สำหรับผู้ที่ให้ความกรุณาสนับสนุนและเป็นกำลังใจอย่างมาก บางครั้งถึงกับช่วยหาข้อมูลหลักฐานมาให้ด้วยนั้น ผู้วิจัยจะคงขอจารึกคุณความดีของอาจารย์แจ่มจันทร์ วงศ์วิเศษ หัวหน้าคณะวิชามนุษยศาสตร์ฯ วิทยาลัยครูสวนสุนันทา และขอขอบคุณนางสาวนพพร เรืองสกุล หนาคารแห่งประเทศไทย ที่ได้ให้ข้อคิดเห็นเกี่ยวกับหลักเศรษฐศาสตร์ทั่ว ๆ ไป และขอขอบคุณเพื่อน ๆ ทุกคนที่ช่วยเหลือไว้ ณ โอกาสนี้

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

สารบัญ

หน้า

บทคัดย่อภาษาไทย	ง
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	ฉ
กิตติกรรมประกาศ	ช
รายการตารางประกอบ	ฉ

บทที่

บทนำ	1
ที่มา ความหมาย และปัญหา	3
จุดประสงค์ของการวิจัย	3
ขอบเขตของการวิจัย	3
วิธีการวิจัย	4
1. สภาพเศรษฐกิจไทยก่อนรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2325 - 2411)	6
1. สภาพเศรษฐกิจในระยะ พ.ศ. 2325 - 2398	7
2. สภาพเศรษฐกิจตั้งแต่ พ.ศ. 2398 - 2411	29
3. สาระสำคัญและผลอันเกิดจากสนธิสัญญาเบาว์ริง	31
2. มูลเหตุที่ทำให้มีการปรับปรุงเศรษฐกิจในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว	40
1. การคุกคามของจักรวรรดินิยมตะวันตก	41

2.	ความยุ่งยากภายในประเทศตอนต้นรัชกาล	44
2.1	ระบบการคลังที่ไม่มีระเบียบแน่นอน	44
2.2	การบริหารงานที่ไม่เหมาะสม	54
3.	แนวความคิดของคณะเจ้านายและข้าราชการกลุ่มหนุ่ม ...	56
3.	การปรับปรุงเศรษฐกิจในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า เจ้าอยู่หัว	63
1.	นโยบายเศรษฐกิจของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้า อยู่หัว	63
2.	การปรับปรุงระบบการคลัง	66
3.	การปรับปรุงระบบการเงิน	87
4.	การปรับปรุงส่งเสริมอาชีพที่สำคัญ	94
4.1	เกษตรกรรม	94
4.2	อุตสาหกรรม	117
4.3	พาณิชยกรรม	120
5.	การปรับปรุงการคมนาคมขนส่ง	123
5.1	รถไฟ	124
5.2	ถนน	133
5.3	สะพาน	137
5.4	คลอง	137
6.	การปรับปรุงในด้านต่าง ๆ ที่มีผลต่อเศรษฐกิจทางอ้อม	140

บทที่

ญ
หน้า

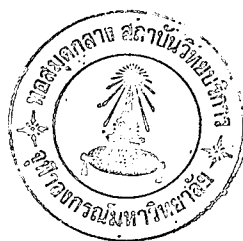
4. ผลของการปรับปรุงเศรษฐกิจ	145
1. ผลดีต่อประเทศชาติ	145
2. ผลดีต่อประชาชน	166
5. ปัญหาและอุปสรรคสำคัญในการปรับปรุงเศรษฐกิจ สมัยพระ บาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว	181
บทสรุป	186
บรรณานุกรม	190
ภาคผนวก	200
ประวัติการศึกษา	229

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

รายการตารางประกอบ

ตารางที่	หน้า
1. แสดงค่าใช้จ่ายบางส่วนของรัฐบาล พ.ศ. 2435-2453	76
2. การส่งข้าวเป็นสินค้าออก	118
3. การส่งไม้สักออกในรอบ 10 ปี	119
4. องค์ประกอบของรายได้ของรัฐบาลไทย (พ.ศ. 2437-2453)...	143
5. แสดงการเปรียบเทียบเงินรายได้ก่อนและหลังการปฏิรูประบบ การคลัง	144
6. รายจ่ายของกระทรวงต่าง ๆ และรายจ่ายอื่น ๆ ของรัฐบาลไทย (พ.ศ. 2437-2453)	145
7. รายจ่ายในการวางพื้นฐานทางเศรษฐกิจของรัฐบาลไทย (พ.ศ. 2447-2453)	148
8. แสดงโครงสร้างกิจกรรมรากฐานการพัฒนาเศรษฐกิจในสมัย รัชกาลที่ 5	149
9. มูลค่าสินค้าเข้าและสินค้าออก ระหว่าง พ.ศ. 2435-2452 ...	153
10. งบประมาณกระทรวงต่าง ๆ เปรียบเทียบกับงบประมาณรายจ่าย ทั้งหมด (คิดเป็นร้อยละ)	176
11. งบประมาณของกระทรวงบางกระทรวง 2435-2446	177

1. ที่มา ความหมาย และปัญหา

เศรษฐกิจมีความหมายกว้างขวางมาก¹ เพราะครอบคลุมทุกสิ่งทุกอย่างในชีวิตความเป็นอยู่ของมนุษย์ที่เกี่ยวข้องกับการทำมาหาเลี้ยงชีพ การหาและจ่ายเงิน การเงิน การคลัง การเกษตร การอุตสาหกรรม การขนส่งคมนาคม ตลอดจนการแลกเปลี่ยนซื้อขาย การศึกษา และสาธารณสุข²

เศรษฐกิจเป็นพื้นฐานของสังคมมนุษย์ สภาพของสังคมจะเจริญก้าวหน้าหรือเสื่อมโทรมนั้นขึ้นอยู่กับภาวะทางเศรษฐกิจเป็นสำคัญ นอกจากนั้นเศรษฐกิจยังมีส่วนช่วยเสริมความรุ่งเรืองของประเทศ สร้างความเจริญก้าวหน้าในการบริหารบ้านเมือง ยกกระตือรือร้นของประชาชน ไม่ให้เคื่องรอนและขาดแคลน³ ทั้งยังนำความผาสุกมาสู่ประชาชน ดังนั้น การจัดเรื่องเศรษฐกิจจึงถือว่าเป็นเรื่องที่สำคัญที่สุด

เศรษฐกิจของไทยสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ก่อน พ.ศ. 2396 นั้น เป็นระบบเศรษฐกิจแบบเลี้ยงตัวเอง (Self - Sufficient Economy) มีการเกษตรกรรมส่วนใหญ่เป็นหลัก และมีการผลิตอื่น ๆ เพื่อเสริมความต้องการทั้งทางด้านอุปโภคและ

¹ เคียน บูณนาค, เศรษฐศาสตร์ ภาค 1 (พระนคร, โรงพิมพ์ศักดิ์ประสิทธิ์, 2504), หน้า 2.

² Robert A. Mundell, Man and Economics (Bombay New Delhi: Tata McGraw - Hill Publishing, 1968), p. I.

³ ถนัด คอมันตร์, ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ (พระนคร, สำนักงานทวิกิจ, 2511), หน้า 4.

บริโศก¹ มีการผลิตทั้งในคานหัตถกรรมหรืออุตสาหกรรมประติษฐ์ และ เกษตรกรรม โดยเฉพาะทางคานเกษตรกรรมนั้น มีการผลิตข้าวเป็นรากฐานสำคัญ² ลักษณะ เศรษฐกิจ กิ่งกล้าแล้ว เป็นลักษณะที่ทำให้ประชาชนสามารถเลี้ยงตัวเองได้ การขยายตัวทางคาน เศรษฐกิจมีบ้าง เป็นบางสมัยที่มีการติดต่อค้าขายกับต่างประเทศ แต่เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงทำสัญญาเบาวริง (Bowring) ในปี พ.ศ. 2398 ซึ่งเป็นเสมือนสัญญาเปิดประเทศแล้วนั้น ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทอระบบเศรษฐกิจของไทยเป็นอย่างมาก ทำให้มีการส่งข้าวเป็นสินค้าออกมากขึ้น เกิดระบบการค้าเสรี มีการค้ากับต่างประเทศมากขึ้นกว่าเดิม ในขณะที่เดียวกันไทยก็ต้องสูญเสียอำนาจทางคานการค้าและศุลกากรไปด้วยเป็นบางส่วน การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในระยะนี้ ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทอระบบเศรษฐกิจของไทยเป็นอย่างมาก³

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จขึ้นครองราชย์ เป็นระยะเวลาที่ไทยจำเป็นต้องปรับปรุงสภาพ การเมือง เศรษฐกิจ และสังคม ภายในประเทศ เสียใหม่ เพื่อความอยู่รอดของประเทศชาติ ทั้งนี้เป็นผลมาจากการคุกคามของประเทศมหาอำนาจตะวันตกเป็นสำคัญ และสภาพการปกครอง เศรษฐกิจ สังคมที่ล้าสมัย ก็มี ส่วนช่วยส่งเสริมให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงปรับปรุงเศรษฐกิจการคลังด้วย เพราะเป็นรากฐานของการปรับปรุงงานคานอื่น ๆ ฉะนั้น ปัญหาที่น่าสนใจก็คือ

¹Peter F. Bell, The Historical Determinant Under Development in Thailand, Economic Growth Centre, Yale University, Discussion Paper, No. 84, Feb. 1970, p. 15.

²ไพฑูริย์ แสงสว่าง, "ความมั่นคง และความเสื่อมโทรมทางเศรษฐกิจสมัยอยุธยา," หนังสืออยุธยา (พระนคร : โรงพิมพ์พิมพ์ชนก, 2516), หน้า 147.

³Peter F. Bell, op. cit., p. 14.

พระองค์ทรงจ้ควางแนวนโยบาย และดำเนินงานอย่างไรที่มีผลต่อระบบเศรษฐกิจของประเทศ อันจะถือได้ว่าเป็นการปรับปรุงเศรษฐกิจให้ทันสมัยหรือให้ดีขึ้น (Economic Modernization) และการปรับปรุงเศรษฐกิจในครั้งนั้น ได้ส่งผลถึงประเทศชาติและพสกนิกรของพระองค์อย่างไร

2. จุดประสงค์ของการวิจัย

ในการศึกษาการปรับปรุงเศรษฐกิจของไทยในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเริ่มตั้งแต่ พ.ศ. 2416 - 2453 นั้น ได้ตั้งประเด็นการวิจัยไว้ดังนี้

1. ศึกษาสภาพเศรษฐกิจของไทยก่อนสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ก่อน พ.ศ. 2398 เป็นอย่างไรโดยสังเขป เพื่อเป็นพื้นฐานในการศึกษาการปรับปรุงเศรษฐกิจในสมัยรัชกาลที่ 5

2. ศึกษาสาเหตุที่ทำให้เกิดการปรับปรุงเศรษฐกิจ

3. ศึกษาการดำเนินงานปรับปรุงเศรษฐกิจ

4. ผลที่ได้รับจากการปรับปรุงเศรษฐกิจทั้งที่ได้ประสบความสำเร็จและล้มเหลว

5. ศึกษาอุปสรรคและปัญหาในการดำเนินงานในข้อ 4

การวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยมุ่งวิจัยตามเชิงประวัติศาสตร์ เป็นสำคัญ ไม่ได้เน้นหนักไปในด้านทฤษฎีทางเศรษฐศาสตร์โดยตรง เพียงแต่อาศัยทฤษฎีทางเศรษฐศาสตร์มาประกอบการวิเคราะห์บางเป็นบางตอน ดังนั้นจึงไม่มีการอ้างทฤษฎีทางเศรษฐศาสตร์อย่างลึกซึ้งนัก

3. ขอบเขตของการวิจัย

เนื่องจากเศรษฐกิจเป็นเรื่องที่กว้างขวางมาก วิทยานิพนธ์ในหัวข้อเรื่องการปรับปรุงเศรษฐกิจของไทยในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงดูเหมือนว่ามีเนื้อหาสาระสำคัญมากมายเกินกว่าที่จะกล่าวถึงได้ทั้งหมด ด้วยเหตุนี้ ผู้วิจัยจึงมุ่งค้นคว้าเฉพาะแนวนโยบาย การดำเนินงานที่ควรสนใจและการทำมาหากินของราษฎร เฉพาะเรื่องที่สำคัญเป็นหลัก ทั้งนี้ เพราะเห็นว่านโยบายเศรษฐกิจของ

พระองค์เป็นเรื่องที่น่าศึกษา ส่วนในด้านการทำมาหากินของราษฎรนั้น ศึกษาว่า
พระองค์ได้ทรงวางแนวทางไว้อย่างไรบ้าง

4. วิธีการวิจัย

วิทยานิพนธ์เรื่องนี้เป็นการศึกษาตามวิธีทางประวัติศาสตร์ (Historical Approach) ซึ่งมีแนวการพรรณนาความโดยวิเคราะห์ (Analytical Description) จากข้อเท็จจริงและข้อมูลที่เป็นตัวเลขบ้างบางกรณี

หลักฐานที่ประกอบการศึกษาครั้งนี้ทั้งหลักฐานชั้นต้น (Primary Sources) ส่วนใหญ่ได้มาจาก หอจดหมายเหตุแห่งชาติ และกระทรวงการคลัง ซึ่งเป็นเอกสารที่ยังไม่เคยมีการตีพิมพ์ (Unpublished Documents) และยังมีเอกสารอื่น ๆ ที่สำคัญอีกเช่น

1. Report of the Financial Adviser on the Budget of the Kingdom of Siam (A.D. 1901 - 1910)

2. รายงานและงบประมาณปี พ.ศ. 2433 - 2453

3. British Parliamentary Papers

4. ราชกิจจานุเบกษา

5. ประชุมกฎหมายประจำศก

6. เอกสารร่วมสมัย (Contemporary records) ชุด F.O. 371 จากสถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

นอกจากนั้นยังได้อาศัยหลักฐานที่มีความสำคัญรองลงมาคือ หลักฐานชั้นสอง (Secondary Sources) อันได้แก่ หนังสือตำรา วารสาร และงานวิทยานิพนธ์ต่าง ๆ ที่ผู้วิจัยได้ทำการค้นคว้าหาหลักฐานจากห้องสมุดหลายแห่ง เช่น

- หอสมุดแห่งชาติ

- หอสมุดกลางจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

- หอสมุดกลางมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
- หอสมุดกรมพระยาตำรางา
- หอสมุดสยามสมาคม
- หอสมุดสถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์
- ศูนย์เอกสารแห่งประเทศไทย
- หอสมุดคณะรัฐศาสตร์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ทางด้านสถิติต่าง ๆ นั้น ผู้วิจัยได้พยายามเลือกใช้แต่เฉพาะที่สามารถเข้าใจ
ได้ง่ายและตีความได้ชัดเจนเท่านั้น

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ได้ใช้ตัวอย่างเพื่อความสะดวกตามหลักเกณฑ์ดังนี้

ห.จ.ช. - หอจดหมายเหตุแห่งชาติ

B.P.P. - British Parliamentary Papers.

กองบรรณสาร - กองบรรณสารกระทรวงต่างประเทศ

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย